

STARE CRKVE U OKOLICI PULE (II.)

Uvod

Vodnjan, gradić na jugozapadnom dijelu Istre, desetak kilometara sjeverno Pule, bio je na neki način razdjelnica svih naših dosadašnjih napisa o starim istarskim crkvama. U prvom smo napisu govorili o crkvama sjevernoga i istočnoga dijela Istre, prostoru s relativno malim brojem starokršćanskih, predromaničkih i ranoromaničkih crkava, obradili smo područje do Vodnjana, zapravo stare crkve sjeveroistočno i istočno od toga gradića – crkvu Sv. Kvirina na sjeveru i brojne crkve napuštenoga starog Gurana na istoku. Nakon što smo prikazali crkve najstarijih gradova na jugu Istre (Nezakcija i Pule), opisali smo crkve uokolo Pule i u tom smo dijelu govorili o crkvama Galižane, naselju koje se nalazi nekoliko kilometara jugoistočno od Vodnjana s kojim je

OLD CHURCHES NEAR PULA (II)

In this second instalment of the series of articles on old churches in the vicinity of Pula, the focus is on churches situated in the town of Vodnjan that have not been covered in previous writings. In addition to churches located in Vodnjan and its vicinity, an account is also given of the churches lying in Vodnjan valley that is soon to be protected as an example of Roman centuriation, although it is now sparsely inhabited and poorly cultivated. Here we find some of the best known and most interesting churches, for instance basilicas such as the St. Mihovil Banjolski or St. Foška and St. Stjepan Church in Peroj. Churches from Barbariga and Betiga are especially interesting, as they rank among the oldest churches in our country. It is therefore peculiar and a little confusing that all these churches are relatively unknown and that there are no direction signs, while related brochures can scarcely be found. This is quite strange as this area is close to very much visited tourist destinations, where every new attraction and landmark would be more than welcome. Especially as churches in the Pula hinterland really have much to show and offer.

oduvijek vrlo blisko, uostalom i sada je u sastavu općine Vodnjan.

Htjeli smo naime najprije prikazati sve stare crkve sjeveroistočnog i istočnog dijela Istre, prije nego što opišemo stare crkve mnogo bogatijega juga i zapadnog dijela Istre, a linija podjele bila je cesta što spaja Vodnjan sa Svetvinčentom, Žminjom i Pazinom, do gradnje Istarskog ipsilona glavne istarske prometnice. Tako nam je na neki način Vodnjan nehotice postao glavni orijentir, što je donekle i razumljivo jer se s mora golemi zvonik crkve Sv. Blaža u Vodnjanu (sa 63 m najviši u Istri) prvi uočava u ravnom i blago brežuljkastom predjelu južne Istre, pa mnogima najavljuje blizinu naseljenoga kopna.

Vodnjan i njegove crkve

Vodnjan se nalazi na blagoj zaravni (135 m n.v.) i 6 je km udaljen od mora (Fažana), a prema popisu iz 2001. ima 3406 stanovnika, dok cijelo gradsko područje, što obuhvaća



Položaj crkava na satelitskoj snimci

još i Galižanu, Gajanu, Peroj i Barbarigu, ima 5651 stanovnika. Vodnjan je vrlo staro naselje koje je nastalo na tragovima prethistorijskih gradina sa značajkama srednjovjekovnog naselja krivudavih uličica, a središte je područja s povoljnom klimom i tlo pogodnim za poljoprivredu, posebno maslinarstvo i vinogradarstvo, kao temeljem svoga blagostanja. Sve su te blagodati iskoristili Rimljani koji su se na to

Vodnjan je i jedno od jezičnih otoka istriotskoga odnosno istroromanskog jezika koji pripada predmletačkim autohtonim romanskim jezicima. Sačuvao se još u samo šest mjesta (osim Vodnjana u Rovinju, Balama, Fažani, Galižani i Šišanu), a nezaustavljivo uzmiče pred istromletačkim. Možda će uskoro potpuno nestati, posebno jer ga govore isključivo stariji, a mlađi ga Talijani razumiju, ali se rijetko njime služe. Naj-

njega jedinstvenoga romanskog jezika koji se u Furlaniji, Istri i Dalmaciji razvio iz vulgarnoga latinskog.

Vodnjan je dijelio povijesnu sudbinu jugozapadne Istre i nakon propasti Zapadnoga Rimskog Carstva njime su vladali Goti, Bizantinci i Franci. Bio je gotovo tri stoljeća feudalni posjed akvilejskih patrijarha, da bi se 1331., u težnji za nekim oblikom autonomije, priklonio Mlečanima pod čijom je vlašću bio sve do 1797. i propasti Mletačke Republike. Poslije je u cijelosti slijedio sudbinu Istre, da bi nakon dva svjetska rata zbog velikih iseljavanja najteže stradao i od čega se dandanas nije oporavio.

Vodnjan je čudan i lijep spoj gradske profinjenosti i seoske praktičnosti, a dugo je i često (sve do sredine 19. st.) bio brojniji, važniji i bogatiji od susjedne Pule koju su nakon slavne rimske prošlosti gotovo do praga biološke održivosti bile uništile raznorazne kužne bolesti i svadljivost vlastodržaca.

Vodnjan je dakako bio i ostao značajno crkveno središte. Iako smo svojedobno napisali (*Građevinar* 3./2010.) da je prema jednom zapisu iz 1871. na području vodnjanske župe bila 31 crkva, čini se da ih je u prošlosti bilo znatno više. Naime i danas ih u gradu ili njegovoj najbli-



Crkva Sv. Blaža u Vodnjanu

područje počeli naseljavati u 2. st. pr. Kr. Njima Vodnjan duguje i svoje ime. Naime, iako bi se moglo pomisliti da Dignano, talijanski naziv mjesta, potječe od latinskog pridjeva *dignus* (vrijedan, dostojanstven), koji Vodnjan nesumnjivo zaslužuje, čini se da je ovo područje nedugo nakon osvajanja dobio u vlasništvo neki Vicus Attinianum (vjerojatno isluženi ratni veteran), a iz njegova se imena razvilo naselje Adignani odnosno Dignano. Za slavenski se naziv Vodnjan (koji zaista nema mnogo veze s izvornim imenom) pobrinuo hrvatski seoski živalj iz okolice koji je nosio svoje proizvode na vodnjansku tržnicu i govorio da ide „va Dinjane“ odnosno „vo Dinjane“.

više je ugrožen u Fažani, a čini se da se najbolje održava u Balama. Pretpostavlja se da je nastao iz negdaš-



Mumificirano tijelo Sv. Nicolose

žoj okolici ima desetak. Najpoznatija je i najveća crkva Sv. Blaža (56,2 x 31,6 m) uz koju je već spomenuti odvojeni zvonik. Ta je crkva građena od 1760. do 1850. navodno na mjestu starokršćanske bazilike, no taj podatak ipak valja uzeti s rezervom, posebno stoga što je naveden na samo jednome mjestu [1] gdje su jedini podatak samo njezine dimenzije (41 x 19 m). Sasvim je sigurno da je crkva izgrađena na mjestu starije, ali to vjerojatno nije bila starokršćanska crkva, posebno jer se početkom 13. st. kao župna crkva spominje obližnja crkva Sv. Jakova, ali je ipak moguće da je i prijašnja bazilika građena na mjestu neke starije crkve.

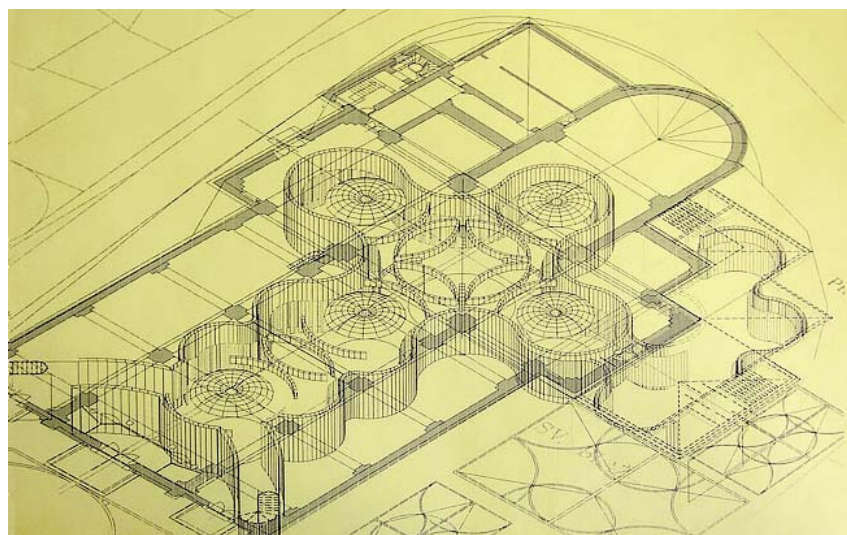
Riječ o tri sveca (zovu ih najpoznatijim europskim mumijama) – Sv. Leonu Bembu (12. st.) i Sv. Giovanniu Oliniju (14. st.) iz Mletaka te Sv. Nicolosi Bursi (15. st.) iz Kopra. Najbolje je očuvano tijelo Sv. Nicolose koja se zaredila u benediktinske venecijanskom samostanu Sv. Servolo i još je za života bila poznata po svetosti, a kao i druga tijela i relikvije čuva se u staklenom sarkofagu. Valja dodati da se u zbirci nalaze također i dobro očuvani mumificirani dijelovi tijela Sv. Barbare (mučenice iz 3. st., zaštitnice rudara i jedne od 14 svetaca pomoćnica), Sv. Sebastijana (mučenika iz 4. st. i zapovjednika Dioklecijanove straže) i Sv. Marije Egipatske (pokor-

ih sačuva od pljačke i uništavanja Napoleonovih vojnika.

Valja reći da se ovo neprocjenjivo blago i znamenitost neprimjereno čuva i da, osobito mumijama, prijeti postupno propadanje. Začuđuje i zabrinjava da ta vrijedna zbirka sakralne umjetnosti i relikvija nije uopće stručno katalogizirana ni znanstveno obrađena, a ta iznimna zbirka zaslužuje najveću moguću pozornost, jer se vjeruje da bi uz bolje uvjete i odgovarajuću promidžbu mogla biti prvorazredna kulturna i turistička atrakcija. Doduše još je 2002. izrađen idejni projekt kripe ispod crkve Sv. Blaža (projektant: Slaven Cetina, dipl. ing. arh.) gdje bi uvjeti za smještaj mumija bili mnogo bolji. No čini se da se na tome, ako se izuzmu povremeni apeli, zaista ništa ne radi. Treba vjerovati da će se ipak nešto pomaknuti i da pritom kriza neće biti nikakvo opravdanje, posebno zato što se i kada je nije bilo nije ništa radilo. Tada bi se tijekom radova na uređivanju eventualne kripe, koja je zaista najprikladnije mjesto za smještaj relikvija, moglo konačno ustanoviti je li sadašnja crkva ipak građena na ostacima staroga starokršćanskog zdanja [1].

Od ostalih vodnjanskih crkava valja spomenuti crkvu Sv. Lucije (Luce) preko pruge i pokraj željezničkog kolodvora. Pretpostavlja se da je na tom mjestu bila trobrodna bazilika iz 6. st., barem o tome postoji jaka lokalna tradicija. Uostalom u vanjskim su zidovima nedavno obnovljene crkve bili uzidani i predromanički spoliji, a u blizini su bili i ostatci rimske vile rustike. Vjeruje se da je današnja najstarija crkva u gradu Sv. Katarina, koja je pravokutnog tlocrta i s istaknutom apsidom sa značajkama rane romanike, pa je ovisno o izvorima smještaju u 12. ili 13. st.

Vrlo je stara i već spomenuta crkva Sv. Jakova za koju se, ovisno o izvorima, tvrdi da je njezina prva verzija nastala između 11. i 13. st. iako ni o izgledu ni o nastanku nema nikakvih



Idejni projekt kripe ispod crkve Sv. Blaža

No crkva je Sv. Blaža slavna po bogatom unutrašnjem uređenju, zbirci sakralne umjetnosti (730 djela od 4. do 19. st.) i 370 relikvija ili zemaljskih ostataka 250 svetaca. Postoje čak tri sveca čija su tijela u cijelosti sačuvana, a njihova je neobičnost što nikad nisu bila mumificirana niti hermetički zatvorena i po tome su prava svjetska rijetkost. Naime tijela se mogu dugo očuvati samo ako je temperatura vrlo niska, ako je smrt nastupila trovanjem arsenom ili ako su pokopana u zemlju bogatu željeznim ionima i taninskom kiselinom.

nice iz 6. st.). U zbirci su relikvije iz cijeloga nekadašnjega Rimskog Carstva.

Mumije, relikvije i veći dio crkvenoga blaga 1818. jedrenjakom do Fažane dovezao je slikar Gaetano Gresler iz Verone, koji je došao oslikati vodnjansku crkvu i do smrti živio na katu gdje je sada dio izloženoga crkvenoga blaga. Prije Vodnjana relikvije su bile u raznim mediteranskim zemljama i sklanjane su pred Arapima i Turcima sve sjevernije, dok nisu smještene u Veneciju. Gresler ih je bio skupio i sklonio da

podataka. Nalazi se na najstarijem dijelu Vodnjana, a osim Sv. Jakov (S. Giacomo) naziva se i Delle Trisiere (što je pučka skraćenica za Presveto Trojstvo – Santissima Trinita), što bi bila naznaka njezina prijašnjega naziva. Danas je to jednostavna jednobrodna građevina bez istaknute apside i ikakvih dekoracija na pročelju. Ispred nje se zbio jedan od najvažnijih događaja iz Vodnjanske povijesti – pisanje i usvajanje Statuta 1492. godine.



Crkva Sv. Marije od Traverse u Vodnjaju

Za crkvu Sv. Marije od Traverse, istočno od grada, govori se da je izgrađena na mjestu gdje je nekad stajala manja crkva Sv. Marije od Izvora iz 12. st. Pred njom se prema predaji 1229. zaustavio Sv. Antun Padovanski i osnovao manji samostan. Prema drugoj je predaji ovdje kraće vrijeme bila kuća Svete Marije koju su anđeli prenosili s Trsata u Loreto 1294. godine. Sadašnja je crkva izgrađena 1615., a držali su je franjevci konventualci i danas je u njoj restauratorska radionica. Istočno je od Vodnjana vjerojatno bila crkva Sv. Jakova, ali su joj ostatci, ako ih je i bilo, uništeni gradnjom Istarskog ipsilona, a jugozapadno, pokraj ceste prema Fažani, crkva Sv. Petra od

Krune. Isto tako se sjeveroistočno od grada nalazila crkva Sv. Petra od sedam vrata, ali ni od nje nema nikakvih tragova niti se zna kada je građena. Na zapadnom izlazu iz grada, na cesti za Bale, nalazi se crkva Sv. Franje Asiškog s freskama iz 14. st. Za gradsku crkvu Gospe Karmelske iz 17. st. govori da je izgrađena na mjestu mnogo starije crkve Sv. Sebastijana. Valja još dodati da je crkva Sv. Martina (14. st.) bila sjedište crkvene inkvizicije za Istru, a

da je crkva Sv. Križa (15. st.) bila sjedište bratovštine bičevalaca (flagelanata) [1], [2].

Crkve sjeverozapadno od Vodnjana

Starih crkava bilo je dakako i sjeverozapadno od Vodnjana, dakle s lijeve strane ceste što Pulu spaja s Pazinom. Za te smo se rijetke crkve, kao i za sve ostale crkve Vodnjaništine, koristili knjigama što su ih izdali vrijedni učenici Etnografske grupe Osnovne škole u Vodnjaju [2], [3] i uredio njihov nastavnik Corrado Ghirardo. Šteta je što nismo imali i njihovu knjigu o crkvama u Vodnjaju, koja je nažalost rasprodana odnosno razdijeljena, jer bi možda razriješili

neke dvojbe oko njihova postanka. Te su nam knjige, uz ostalu dostupnu literaturu, ponajprije poslužile i za utvrđivanje sadašnjega stanja onih lokaliteta koje nikako nismo mogli pronaći te za pronalaženje starih crkava koje se nigdje drugdje ne spominju.

Gajana je naselje 6 km udaljeno od Vodnjana, a nalazi se na 160 m n.v. i prema popisu iz 2001. ima 141 stanovnika koji se uglavnom bave poljoprivredom. Područje je bilo naseljeno u prapovijesti i u rimskom dobu, a u pisanim se izvorima spominje još u 13. st. Gotovo je potpuno uništeno u kužnim epidemijama pa je u 17. st. naseljeno Dalmatincima, a Nijemci su ga spalili 1944. kada je i ubijeno 15 osoba.

Staro se selo nalazi 2 km sjeverozapadno, na lokalitetu Turnina. Tu se kao vidljivi ostatak negdašnje crkve Sv. Ivana Evanđelista nalazi visok zvonik. Crkva je porušena 1928., ali su joj zidovi u sklopu stancije Turnina bili vidljivi još do 1971. Potom je bio sačuvan samo zvonik četvrtasta tlocrta s monoforama i biforama, a nalazio se na glavnom pročelju poput svojevrsnog westwerka, baš kao i u crkvi Sv. Ilije u Balama ili Sv. Vida u Dobrinju na Krku.



Zvonik i konzervirani ostatci crkve Sv. Ivana Evanđeliste u Gajani

Gotovo svi koji su opisivali ovu crkvu spominjali su samo zvonik, ali su ostatci crkve istraženi i konzervirani 2004., a radove su financirali Ministarstvo kulture i Grad Vodnjan iako o tome nismo ništa pronašli u stručnoj literaturi. Riječ je o jednobrodnoj crkvi dugoj 6,4 m i širokoj 6, m, s istaknutom apsidom koja je izvana poligonalna, a iznutra polukružna.



Ranoromanička crkva Sv. Margarite pokraj Vodnjana

Neraščlanjeni su zidovi sačuvani do visine od 0,5 m, na podu su vidljivi ostatci opeke, a svetište je bilo popločeno pločama. U apsidi je uočljiva i baza oltara. Nije nam bio dostupan ni jedan tlocrt, ali prema slikama [2] može se uočiti da crkva zbog istaknute polukružne apside znatno nalikuje upravo već spomenutoj crkvi Sv. Vida u Dobrinju iako je nešto šira, a i zvonik je znatno uži. No poligonalni vanjski plašt apside, koji je značajka bizantskih građevina, upućuje da je ta crkva, ili barem prva faza, građena i prije nego što se dosad računalo, dakle prije 11. ili 12. st. Pokraj svetišta s jedne i s druge strane vidljivi su tragovi nekih prigradnji, a s južne strane ima i veća hrpa kamenja, što možda upućuje i na postojanje nekog samostana, možda i začetka kasnije stancije [2].

Nešto južnije i bliže Vodnjanu nalazi se potpuno sačuvana ranoromanička crkva Sv. Margarete, okružena maslinicima i suhozidom. Pretpostavlja se da je crkva građena krajem 11. st., a u njoj su sačuvane i nedavno restaurirane freske iz 13. st., s prikazom niza svetaca. Nekoliko stotina metara sjevernije nalazi se i arheološko nalazište Sv. Mišel (vjerojatno

blizini, u predjelu zvanom Sv. Petar (San Piero), nekad se nalazila istoimena crkva čiji je položaj danas nemoguće ustanoviti. Nešto zapadnije bilo je danas potpuno napušteno selo Gusan čiji su jedini tragovi crkva Majke Božje od Zdravlja, izgrađene 1854. na mjestu starije i jednobrodne četvrtaste crkve Sv. Tome bez istaknute apside [1], [2], [4].

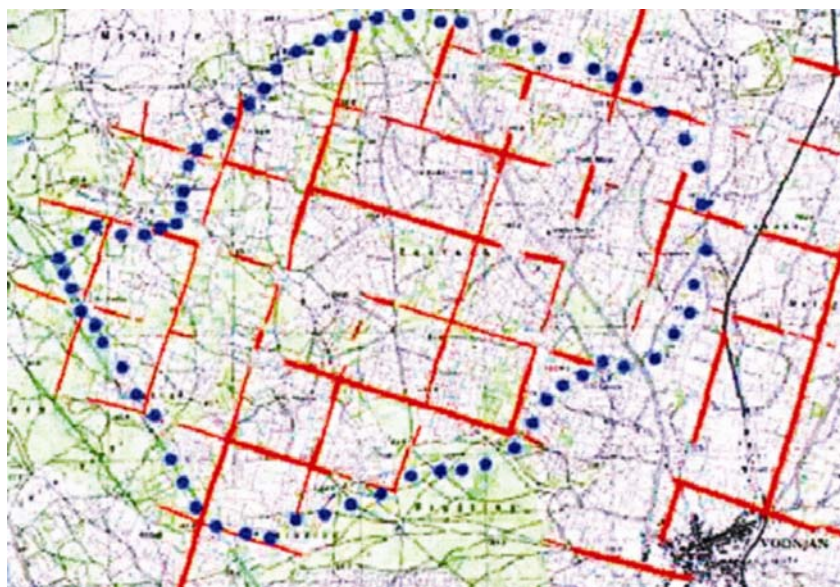
Crkve u Peroju i njegovoj blizini

Općenito o cijelom području

Iako je grad Vodnjan kao i susjedna Galižana bio poznat kao mjesto koje su zaobilazile kužne epidemije, dio je naselja od Vodnjana do mora bio potpuno napušten zbog kuge i kolere. Tako je stradao i sadašnji Peroj koji se prvi put spominje 804. u ispravi Rižanske skupštine kao Casale Petriolo, 1197. kao Petrora i u vlasništvu je ravennskih nadbiskupa, a potom su njime vladale obitelji Morosini i Castropola. Inače je područje tog naselja bilo naseljeno u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku.

Naselje je potpuno opustjelo nakon kuge 1561., a mletačke su ga vlasti neuspješno pokušavale oživiti naseljavanjem nekoliko obitelji iz okolice Bologne i grčkih naselja Navpli-

Sv. Mihovil), ali se ništa pouzdano ne zna o ostacima moguće crkve. U



Prikaz rimske centurizacije pokraj Vodnjana

ona i Malvasije. No tek je 1657. u trećem pokušaju naseljeno nekoliko crnogorskih obitelji iz okolice Crmnice, pa se ta godina drži godinom osnutka današnjega Peroja. Novim je doseljenicima bilo dozvoljene isповijedanje pravoslavne vjere i oni su do danas u velikoj mjeri sačuvali svoj etnički identitet. Pravoslavna župna crkva Sv. Spiridiona izgrađena je na groblju na mjestu porušene kapelice Sv. Jeronima koju su Perojci kupili 1788. Vrijedan inventar crkve čini ikonostas, crkveno ruho, obredna platna, liturgijsko posuđe i ikone iz 14. i 15. st.

Danas je Peroj naselje sa 752 stanovnika (popis iz 2001.) koje se nalazi na cesti Fažana – Barbariga i udaljeno je približno kilometar od mora. Stanovnici uglavnom rade u obližnjim naseljima i u Puli, a bave se turizmom, tradicijskim poljodjelstvom i ribarstvom.

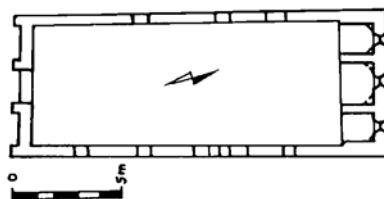
Prostor između Vodnjana doživio je također sličnu sudbinu, pa su tu napuštena naselja kao što je već spominjani Gusan, Stari Mednjan i Banjol te naselje pokraj crkve Sv. Foške. Ipak to je područje do 1940. bilo veliki poljoprivredni prostor na kojem su zemljoradnici obrađivali svoju crvenicu. Masovnim odlaskom talijanskog stanovništva nakon II. svjetskog rata znatno je otežano rješavanje vlasničkih odnosa, pa odatle i manja obrađenost i relativna slabija izgrađenost toga područja.

Valja reći da je inače riječ je o najsačuvanijoj rimskoj centurizaciji na jadranskom prostoru, gdje su se zaslužnim rimskim vojnicima dodjeljivali kvadratni posjedi (710 x 710 m) čiji se raspored još može uočiti na avionskim snimkama prema položaju putova i suhozida. Drugdje je taj raspored odavno poremećen gradnjom ili diobama posjeda, a ovdje se na prostoru od 24 četvorna kilometra, omeđenom naseljima Vodnjan, Peroj, Barbariga, Mednjan i Gajana, može i sada uočiti dvadesetak centu-

rija. Ako se tome pridoda da je riječ o području s najviše tradicionalnih kažuna u Istri, s mnoštvom suhozida i starih srednjovjekovnih crkava (dijelom obnovljenih ili konzerviranih), onda ne čudi inicijativa pulskih konzervatora i gradskih vlasti Vodnjana da se taj cijeli prostor zaštiti, čak možda stavi i pod zaštitu UNESCO-a, poput Starogradskeg polja s grčkom centurizacijom na Hvaru.

Crkva Sv. Stjepana u Peroju

Predromanička crkva Sv. Stjepana na zapadnom izlazu iz Peroja jedna je od najzanimljivijih crkvice na tom prostoru, posebno stoga što je sačuvana do krova, iako je u 19. st. bila pretvorena u štalu i podijeljena na tri dijela. Sada je u vlasništvu grada Vodnjana, pa su na njoj započela arheološka istraživanja i konzervatorski zahvati.



Tlocrt crkve Sv. Stjepana u Peroju

Radi se o neznatno nepravilnoj pravokutnoj crkvi koja je duga 17,2 m i 17,35 m, široka 6,7 m i 6,95 m, a naj-

veća joj je visina na pročelju 6,75 m. Na zapadnoj su i sjevernoj strani gotovo u cijelosti sačuvani zidovi, na istočnoj je strani prije nekoliko desetljeća probijen velik pravokutni prozor, a na južnoj su strani tri dodana ulaza i dva veća prozorska otvora. To je pravilno orijentirana crkva kojoj su zazidani svi uski lučni prozori i sjeverna vrata, a glavna su vrata uokvirena monolitnim dovratnicima sačuvana i jedino im je zazidan rasteretni luk iznad nadvratnika koji je, vjerojatno, ionako rezultat romaničke adaptacije. Osim glavnog ulaza svi su ostali zidovi ravnih ploha i građeni lomljenim kamenom, jedino je glavno pročelje raščlanjeno s četiri prizidana pilastra koji se penju sve do krova. Dva srednja pilastra koja uokviruju ulazna vrata imaju na vrhu polukapitele izrađene od atičkog friza, a posebnost su lepezasta proširenja ispod krova na sjevernom i južnom završetku poprečnih zidova što podsjeća na ravensko graditeljstvo 5. i 6. st. [5].

Unutrašnjost je ove dvoranske crkve s tri upisane pravokutne apside bila sačuvana sve do 1945. godine kada je jedan od trojice vlasnika srušio sve tri apsidne školjke, zidove što su ih dijelili i zid iznad lukova. Unatoč tome moguće je rekonstruirati pri-



Pogled s jugoistoka na crkvu Sv. Stjepana u Peroju



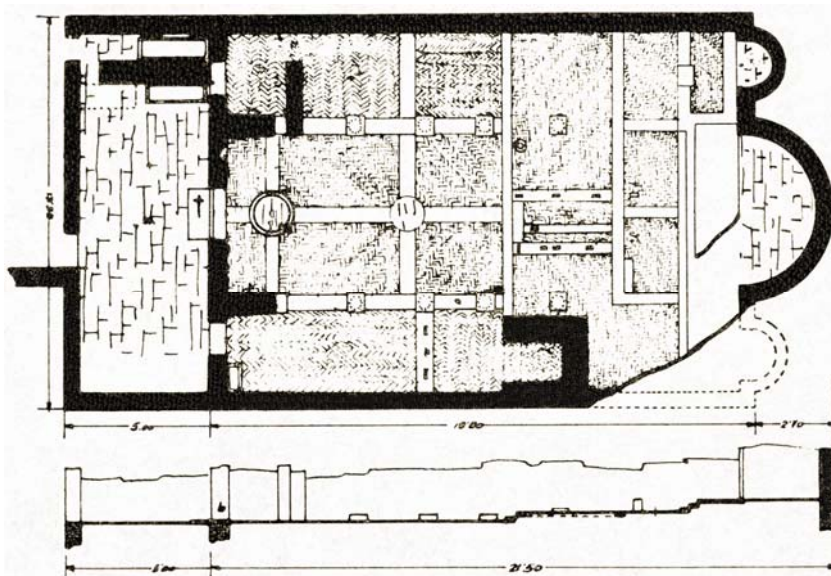
Glavno pročelje crkve Sv. Stjepana

jašnji izgled apsida. Bočne su bile nešto uže od srednje, a ugaone su se trompe, koje su očuvane, nalazile u razini prozorskih lukova. Apsidalni su zidovi (vjerojatno dvojni) tvorili skladan okvir zapadnoga završetka školjki, a iznad njih se protezao zid sve do sve sljemena, poput pročelnoga i začelnoga zida. To znači da je prostor crkve ispred apsida imao otvoren pogled na drvenu krovnu konstrukciju. Pod je bio popločen kamenim pločama od kojih mnoge nedostaju.

Unutrašnjost je crkve bila oslikana, o čemu svjedoče jedva očuvani ostatci na sjevernom zidu i dijelu južne apsidne školjke. Valja reći da je Anton Gnirs, koji je crkvu istraživao prije I. svjetskog rata, još uočavao likove svetaca.

Za određivanje nastanka crkve važan je način zidanja, oblikovanje bočnog ulaza i izvornih prozora te apsidnih školjki pomoću ugaonih trompa. Za točnije određenje nedostaju pokretni spomenici, iako Gnirs spominje i antičke i starokršćanske fragmente kojih danas nigdje nema, jedino je na zidovima pronađen odlomak pilastra bez ikakvih ukrasa, od jednog

je vlasnika svojedobno dobiven odlomak predromaničke grede s dijelom natpisa, a u dvorištu južno od crkve pronađena su dva netipična odlomka oltarnih stupića. Oko crkve su iskopani obiteljski grobovi, od



Tlocrt i uzdužni presjek crkve Sv. Mihovila Banjolskog (prema Rismondu)

kojih su oni na sjevernoj strani tipični za kasnu antiku i rani srednji vijek. Iako tek predstoje temeljita istraživanja, može se ipak zaključiti da je ova sakralna građevina podignuta u 7. ili 8. st., u doba kada su nakon

ravennskih utjecaja ponovno oživjele starokršćanske graditeljske tradicije [1], [3], [4], [5].

Bazilika Sv. Mihovila Banjolskog

U vodnjanskome polju, 2 km sjeveroistočno od Peroja, otkrivena je 1907. trobrodna bazilika s tri polukružne apsida i nartekсом. Otkrio ju je folklorist i kulturni povjesničar Domenico Rismodo (1862.-1945.), a lokalitet je nazvan Sv. Mihovil Banjolski, prema nestalom naselju na tom području u kojemu su možda u rimsko doba bila kupališta (terme). Kompleksu s ostacima srednjovjekovne bazilike pripadali su i graditeljski tragovi nestaloga naselja, ali i kapelica Sv. Mihovila iz 1456. u koju su ugrađeni veliki ulomci predromaničkoga i romaničkoga crkvenog namještaja iz obližnje starije crkve. Ti ulomci dokazuju kontinuitet kulturnoga mjesta, ali svojim figuralnim bogatstvom svrstavaju cijelo arheološko nalazište među najznačajnije lokalitete Vodnjanštine.

Svetište je bazilike bilo odijeljeno oltarnom pregradom, a ispred svetišta, u srednjem brodu, bio je pravokutni kor i okrugli ambon (govornica). U prostoru za vjernike pronađena je škropionica i oltar s križem.

U prvim je istraživanjima otkrivena trobrodna građevina s tri izbočene međusobno odvojene apside i nartekсом u kojem je bilo više različitih grobnih konstrukcija (zidane grobnice, sarkofazi, ukopi izravno u zemlju i sl.). Obilje predromaničkih i romaničkih skulptura te kapitela upućivalo je da je crkva građena u više faza iako nisu bili pronađeni nikakvi prijašnji ostatci.



Kapelica Sv. Mihovila iz 15. st.

Pod je bio popločen *spikama*, a djelomice i pravilno isklesanim pločama vapnenca. Ispod poda svodene grobnice u južnom brodu pronađeni su tragovi mozaika. Upravo se prema tom mozaiku zaključivalo da potječe iz najranije faze, čak 5. st., kojemu je još pripadao kapitel s akantovim lišćem i mali mramorni kapitel, ali je poznati istraživač istarskih arheoloških nalazišta ipak vjerovao da prva crkva potječe iz 6. st. Dio namještaja (grede, pilastri i ploče) bio je ukrašen pleternom skulpturom, a najviše je pronađenih kamenih ulomaka bilo s tragovima pleterne skulpture iz 11. st. s biblijskim motivima, poput apostola, Marije na Kristovu grobu, bijegom iz Egipta i sl. Dužina je bazilike 23,75 m, a širina 13,5 m. Crkva je bila napuštena u 15. st., a prije gradnje obližnje crkvice sa šiljasto-bačvastim svodom bila je potpuna ruševina.

Pretpostavljalo se da je bazilika pokraj ili u blizini antičke kupelji i da je

možda bila dio većega samostanskog kompleksa. Stoga su 2003. počela revizijska istraživanja i konzervacija koje još traju, a obavlja ih Konzervatorski ured u Puli, uz financijsku podršku Ministarstva kulture i Grada Vodnjana.

Odmah se potvrdilo da je crkva građena u više faza jer su u središnjoj apsidi, koja je inače mnogo veća od bočnih, otkriveni ostatci izbočene, iznutra polukružne, a izvana poligonalne apside starije građevine, dakle vjerojatno iz bizantskog razdoblja. Starijoj su se građevini mogli pripisati i zidovi manjega kvadratnog prostora sa sjeverne strane, vjerojatno pastoforije. Sličnih je tragova bilo i u južnoj apsidi, no ona je toliko uništena da se ne može ništa zaključivati. Nisu se mogle ustanoviti ni dimenzije starokršćanske crkve jer su dosadašnja istraživanja tek stigla do poda srednjovjekovne.

dijelu. Popločenje u apsidama je bilo izvedeno od nepravilnih kamenih ploča, među kojima ima ulomaka i rimskih natpisa. Najniža je razina poda u zapadnom dijelu crkve u kojem ima nekoliko stuba, a svetište je bilo također povišeno manjim stubama.

Posebnu je pozornost izazvao kvadratni prostor u južnom brodu s iznimnom debljinom zidova (70 cm) za kojega se vjerovalo da se radi o zvoniku, ali je tu pretpostavku opovrgavala njegova mala površina. Mozaik spomenut u prvim istraživanjima nije u dosadašnjim istraživanjima potvrđen, ali se pojavila pretpostavka da su u jednom trenutku, vjerojatno dok je crkva još bila u uporabi, srušeni južna apsida i istočni dio južnoga broda. Tada se taj dio prestao rabiti, a u produžetku srednje apside podignut je novi zid. U dosadašnjim je istraživanjima pronađeno više ulo-



Pogled s jugoistoka na ostatke crkve Sv. Mihovila Banjolskog

U toj je srednjovjekovnoj fazi bazilika imala tri odvojene apside, što je inače dosta rijetko, a središnja je apsida izvana imala lezene. Brodovi su bili odvojeni sa po jednim pilastrom i s četiri stupa. *Spike* u podnici bile su postavljene u raznim smjerovima, a isklesane su ploče bile između pilastra i stupova te u središnjem

maka kamene plastike i mnogo raznobojne žbuke koja potvrđuje da je bazilika bila oslikana.

U najnovijim je istraživanjima, u nasipu s južne strane crkve koji je nastao urušavanjem, ali i gomilanjem materijala iz prijašnjih istraživanja, pronađena kamena tranzena, ulomak

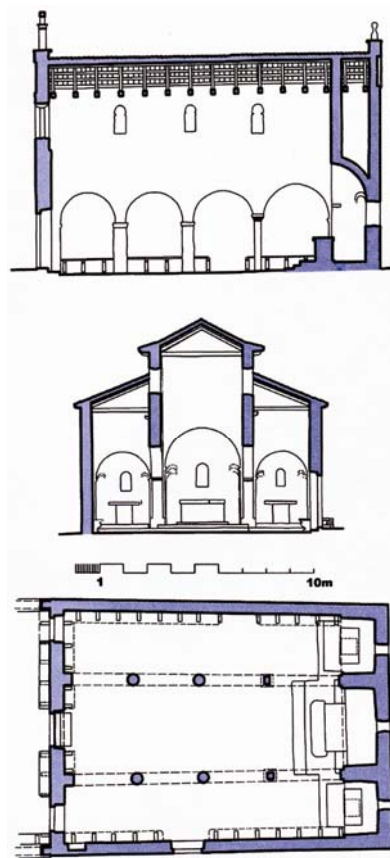
kamenog arhitrava te više ulomaka fresaka. Potpuno je oslobođen južni zid i to je dalo mogućnosti za nove pretpostavke vezane uz kvadratni prostor u južnom brodu. Taj je prostor predromaničke ili romaničke faze nadozidan, pa je možda ipak služio kao zvonik, a poslije je pretvoren u kapelicu jer je pronađena baza oltara [2], [4], [6], [7], [8].

Za kraj valja istaknuti da iako se već dugi niz godina istražuje i konzervira ovaj zanimljiv arheološki lokalitet, u neoznačenom ga je i potpuno obraslom prostoru vrlo teško pronaći iako smo ga pokušali locirati na satelitskim snimkama i imali dosta točne upute [2]. Vjerovali smo da ćemo ga pronaći i stoga što je u blizini sačuvana i cjelovita crkvice. No sve je bilo uzalud i kada smo već bili spremni odustati spasio nas je jedan tragač za šparogama i dovezao do arheoloških ostataka. Od našega smo ljubaznog „spasitelja“ doznali da nismo jedini koji zalutaju u potrazi za tom bazilikom. Zaista je teško razumjeti zašto se u Istri sustavno izbjegava postavljanje putokaza ili makar planinarskih oznaka.

Crkva Sv. Foške u Batvačima

Pokraj naselja Batvači, otprilike kilometar sjevernije od Sv. Mihovila Banjolskog, nalazi se dojmjljiva bazilika Sv. Foške, važan kulturnopovijesni spomenik i vjerojatno jedno od najomiljenijih mjesta za hodočašća u Istri. Crkva je donedavno bila trobrodna bazilika s bočnim brodovima visokim gotovo koliko i glavni brod. Tri para polukružnih arkada dijelilo je glavni brod od bočnih zidova. Istočne su arkade veće od ostalih i naslanjaju se na četvrtaste monolitne pilastre, a ostale se arkade uzdižu na masivnim zidanim stupovima. Na istočnoj strani ponešto suženo začelje završava s tri apside četvrtastog tlocrta koje u polukalotu prelaze trompama. U svakoj je apsi di zidani oltar osvjetljen kroz prozor u središtu apside. Ispred pročelja

su stupovi i lukovi velikoga proštenjarskog trijema (u Istri ga zovu „lopica“), dodanog tijekom 17. ili 18. st. koji je bio natkriven sve do pedesetih godina prošlog stoljeća.



Uzdužni i poprečni presjek te tlocrt crkve Sv. Foške prije restauracije



Glavno pročelje crkve Sv. Foške

Proučavanjem graditeljskih i likovnih značajki te zanimljive crkve najviše su se bavili Branko Marušić i Branko Fučić. Marušića su zanimala osobitosti vezane uz grupu istarskih crkava s upisanim apsidama, a Fučića uz graditeljske osobine i velika zidna slika iznad trijumfalnog zida glavne apside. Konstrukcija apsida na trompama i druge graditeljske posebnosti obojicu su navele da crkvu proglase predromaničkom građevinom nastalom od 7. do 9. st., a oblikovanje gornjih ploha oltarnih menzi na starokršćansko razdoblje, možda čak i 5. ili 6. st. Oba su istraživača na pročelju i začelju uočila pregrodnije crkve jer su bile uočljive kose reške, što je bio znak da je da su u jednom trenutku bočni brodovi bili povišeni. Uočili su i viseće (lebdeće) arkade na pročelju i začelju, pa su zaključili da je crkva pregrađena u romaničkom razdoblju ili da joj je tada povišen cijeli srednji brod.

Crkva je početkom prošlog desetljeća bila u vrlo lošem stanju jer je bila istrunula drvena konstrukcija krovšta, a urušio se i dio južne lađe. U rekonstrukciji koja je trajala od 2000. do 2004. izmijenjena je konstrukcija krovšta glavnoga broda, ali je na bočnim brodovima izveden radikalniji zahvat jer je odlučeno da se oni



Začelje restaurirane crkve Sv. Foške u Batvačima



Interijer crkve Sv. Foške

vrate na izvornu visinu, posebno zato što su u unutrašnjosti bile sačuvane kamene konzole na koje su se oslanjale uzdužne grede izvorne krovne konstrukcije. Vraćanje je izvornoga bazilikalnog izgleda znatno promijenilo vanjski izgled na koji su se brojne generacije stoljećima naviknule. No zato je crkva postala mnogo elegantnija i ponovno je uspos-

tavljena izvorna rasvjeta središnjega prostora kroz prozore glavnoga broda.

Istraživanjima je otkriveno da je na pročelju bila bifora sa središnjim stupom i da je bila zazidana zbog krova lopice. Štoviše u ogradnom je zidu pronađen i kapitel, ali je ipak ugrađena kopija, a original izložen u lapidariju. Biforom je posebno istak-

nut par visećih arkada, što je dalo mogućnost korekcije crkvenih zabata i na pročelju i na začelju koji su dozidani do izvorne visine.

Rekonstrukcija je utjecala i na novu dataciju nastanka crkve, posebno što je otkriveno da su viseće arkade izgrađene istodobno kad i cijela crkva i da je ona izgrađena krajem 11. ili početkom 12. st. Čini se da je nisu gradili izučeni graditelji, o čemu svjedoče brojni detalji, posebno stoga što je svaki prozor različit i što su kapiteli obične priklesane ploče. Čini se da je graditeljima bila uzor trobrodna bazilika u Guranu koja je građena u 8. st.

Dakle crkvu su vjerojatno zidali domaći majstori, ali su zidne slike izradili vrsni slikari koji su u Istru došli iz udaljeni krajeva nedugo nakon njezine izgradnje i to je najmonumentalniji primjer romaničkoga zidnog slikarstva u Hrvatskoj. Zidne su slike sačuvane samo u istočnom dijelu, na visokom zidu iznad glavne apside, u kaloti glavne apside i dijelom u sjevernoj apsidi i zidu. Tragovi su boje uočeni i drugdje, pa je vjerojatno da je cijela crkva bila oslikana. To međutim nije freska, već je naslikana na zaglađenu suhu žbuku, bojama koje su uz vapno sadržavale neko organsko vezivo, vjerojatno jaje. Stoga je sačuvani sloj boje trebalo zaštititi posebnim ljepljivom [4], [5], [6].

Prema pučkoj je tradiciji crkva Sv. Foške (Crnke), podrijetlom iz Ravenne (mučenički stradala s 15 godina 250.), svetece koja je u Istri vrlo popularna (Žminj, Vrsar, Pomoer...), izgrađena pokraj staroga rimskog puta na mjestu negdašnjega poganskog svetišta. Stoga ovoj crkvi hodočaste vjernici iz Istre, Hrvatskog primorja i cijele Hrvatske. Navodno mnogo hodočasnika ima i iz Slovenije. Dolaze i vjernici drugi religija, ali i nevjernici koji se ovdje nadahnjuju posebnim zračenjem. Navodno su mnogi ovdje ozdravili, a neki su čak doživjeli i levitaciju. Svake prve

nedjelje nakon 13. veljače (blagdana Sv. Foške) ovdje hodočaste cijele obitelji, a zna se skupiti mnoštvo vjernika. Poslije mise svi se razidu po okolnim livadama i objeđu u travi sve do zalaska sunca [1].

Ostale crkve

Ostatci velike trobrodne bazilike posvećene pulskom svecu i mučniku Sv. Germanu (neki pogrešno navode da se radi o Sv. Jeronimu), nalaze se dvjestotinjak metara istočno od Mednjana, neposredno uz asfaltanu cestu. To je bila pravokutna trobrodna crkva s tri apside, koje su iznutra polukružne, a izvana poligonalne, što kao u uvijek upućuje na bizantsko razdoblje, dakle na drugu polovicu 6. st. Crkva je bila duga približno 21,5 m, a široka 12,5 m.



Ostatci crkve Sv. Germana pokraj Mednjana



Ruševina crkve Sv. Martina pokraj Mednjana

Danas je sačuvan samo dio sjevernog zida, do visine od 2 m i dio sjeverne apside. Ostalo je zatrpano gomilama kamenja, posebno u područjima gdje ne bi trebalo biti drugih zidova. Ruševine su bazilike otkrivene početkom 2008. kada ga je vlasnik zemljišta odlučio očistiti od gustoga raslinja. U međuvremenu je raslinje ponovno izraslo, tako da treba zaista pažljivo istraživati kako bi se obrasli ostatci uopće uočili [2].

U neposrednoj blizini nalazi se crkva Sv. Martina, nikad istražena romanička crkva koju neki svrstavaju u 13. ili 14. st., a neki vjeruju da je izgrađena krajem 11. st. To je jednobrodna crkva s polukružnom apsidom, sačuvana do visine krovišta. Krov se navodno srušio prije pedesetak godina, ali vjernici crkvi i dalje obilaze i ostavljaju zavjetne darove pokraj oltara: sličice majke Božje, novčiće, cvijeće... U crkvu je ugrađeno mnogo spolija starije sakralne građevine, poput ulomaka kamenog namještaja s ornamentima, a ponovno je uporabljen i podanak oltarne pregrade. Neki su po tome zaključivali da je Sv. Martin građen na mjestu starije crkve, ali je gotovo sasvim sigurno da svi ugrađeni kameni dijelovi potječu

iz pedesetak metara udaljenog Sv. Germana. U široj su okolici pronađeni brojni tragovi antičkoga gospodarstva [4].

Stare crkve Barbarige i Betige

Barbariga i ostatci crkava

Barbariga je svoje ime dobila prema bogatoj obitelji Barbarigo, koja je na tom području imala prostrane posjede, ali se sve do kraja 16. st. nazivala Punta Cissana ili samo Cissa, što znači da je možda bila središte povijesne istarske biskupije koju, između ostalih, svojataju i Rovinj i Novalja.

Svojedobno se vodila velika rasprava vodila oko tzv. Seusova blaga, kompletu od 14 srebrnih posuda iz kasne antike (4. st.) vrijednom više od 40 milijuna funti. Oko njegova su se vlasništva sporili Libanon, Mađarska i Hrvatska, a navodno su ga baš u Barbarigi otkopali i potom prodali oficiri negdašnje JNA. Tvrdi se da je analiza minerala u Barbarigi i na kompletu bila podudarna, a to samo potvrđuje značenje koji je Cissa odnosno Barbariga imala u antičkom razdoblju.

Obitelj se Barbarigo poslije odselila u Veneciju, ali je i dalje bila povezana sa svojim posjedom. Navodno je u Barbarigi imala i tvornicu za bojenje purpurnih tkanina i velika skladišta u obližnjoj luci Marić (porto Maricio). Upravo je u toj luci svojedobno pronađena dvoranska kapela, zapravo polukružna apside kućnog oratorija iz 4. st., o čemu je pisao poznati talijanski arheolog i istraživač Istre Mario Mirabella Roberti. Vjerojatno je, kao i drugdje, u vrijeme dok je kršćanstvo još bilo tajno, u jednoj rimskoj kući bilo uređeno svetište i za to izgrađena posebna apside čija je slika i sačuvana. Taj podatak znatno povećava izgleda Barbarige kao sljednice biskupije Cisse.

Danas je cijela Barbariga prekrivena novoizgrađenim turističkim apartmanima i, dakako, od spomenute

kućne kapelice nema nikakva traga iako se zna da je bila u pokraj mora i u blizini sačuvanih tragova velike rimske vile. No u istoj uvali, na udaljenosti od tristotinjak metara, u turističkom naselju zvanom Nova Barbariga, vrijedni su vodnjanski pučkoškolci [2] pronašli neznatne ostatke srednjovjekovne crkve ili kapele Sv. Marka. To je bila crkva gotovo kvadratna tlocrta (6,8 x 6,3 m), s istaknutom polukružnom apsidom, a tragovi su joj neznatni jer su zidovi široki 55 cm sačuvani u visini od 20 do 70 cm [2], [9].

Crkve u Betigi

Betiga je sasvim malo i slabo naseljeno mjesto pokraj Barbarige, s kojom je zapravo i spojena, a ime je također dobila prema jednoj obitelji španjolskog podrijetla. Obitelj Bettica bila je od 1520. godine zabilježena u Vodnjanu i na tom je području imala svoje posjede. Međutim, Betiga ima znatno stariju povijest jer ima ostataka triju rimskih vila, jedno vrlo staro groblje i ostatke vrlo starih crkava.

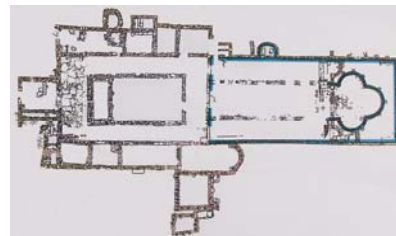
Crkva Sv. Agneze iz 5. st., iz tzv. ostrogotsko-ranobizantskog razdoblja, otkrivena je 2005. godine otkopavanjem gromače zasute građevnim ot-

padom iako se lokalitet i prije nazivao Sv. Agneza (rimska mučenica iz 3. ili 4. st.). Istraživanja je vodio Arheološki muzej Istre iz Pule, a prije toga je nalazište bilo oštećeno teškom mehanizacijom.

Lokalitet se nalazi pri kraju naselja, ispred današnjega restorana *Danije-la*, a radi se o ostacima manje građevine (9 x 11,5 m) s 4 jaka kontrafora na istočnoj strani. Na zapadnoj se strani nalazi nekoliko stuba od velikih monolitnih blokova, a na sjevernoj strani nalazi se tanji ophodni zid i potpuno uništen, vjerojatno ulazni zid na južnoj strani. Prema kazivanjima jednoga starog mještanina u II. svjetskom ratu, taj je zid potpuno uništen gradnjom bunkera za namirnice. Arheološka su istraživanja to potvrdila jer je na visini od 80 cm znatno uništen pod od morta. Stoga se zaključuje da se radi o višeslojnoj građevini i da je crkva vjerojatno izgrađena na manjem mauzoleju iz 2. st., da je potom pretvorena u starokršćanski mauzolej, a potom u grobnu kapelu. Uokolo je pronađeno više grobova, a svi su otkopani zidovi konzervirani [2].

Ostatci monumentalnoga samostanskog sklopa Sv. Andrije nalaze se neš-

to južnije, također na kraju naselja. Kompleks se istraživao 1975. i 1976., a pronađeni su mnogi podni mozaici, tragovi fresaka, grobnice i sl. Danas su na tom mjestu ruševine koje su zbog mnogih pokušaja devastacije ograđene žičanom ogradom.



Tlocrt crkve Sv. Andrije u Betigi (plavom bojom označeni najstariji ostatci)

Jezgra je kompleksa lezenama raščlanjena trolisna kapela (cella trichora), u obliku djeteline, nastala na prijelazu 4. i 5. st. s višebojnim podnim mozaikom. Kapela je izgrađena na ostacima prijašnjega rimskog zdanja, a u svakoj je apside bila po jedna grobnica. Nedugo nakon izgradnje prvotna je kapelica uklopljena u novoizgrađenu trobrodnu baziliku, a središnji je brod također imao podne mozaike s imenima donatora.

Uz sjevernu stranu trobrodne bazilike izgrađeni su atrij s cisternom okružen porticima te stambene i gospodarske prostorije. U ranom je srednjem vijeku uz južnu stranu bazilike podignuta krstionica s apsidom i nova grobna kapela. Bogati ostatci predromaničke skulpture, kao što su dijelovi četverostranog ciborija i arhitrav oltarne pregrade s natpisom, ukazuju na adaptacije tijekom 9. st.

Vjeruje se da je cijeli kompleks pripao benediktinskom samostanu tijekom 7. ili 9. st. i oni su ga temeljito obnovili. Osim toga, od 9. do 13. st. benediktinci su zapadno od bazilike izgradili potpuno novi dio koji je tvorio samostan s atrijem, cisternom i drugim prostorijama u kojima su živjeli. Samostan je s crkvom napušten u 13. st. zbog kuge [2], [4].



Restaurirani ostatci crkve Sv. Agneze u Betigi

Zaključak

Prikazane su starokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve na jednom relativno malom području koje je neobično bogato raznovrsnim ostatcima graditeljske pa i sakralne baštine, a to je opet posljedica dugotrajne naseljenosti. Stoga i ne čudi brojnost raznovrsnih crkava, čak i onih iz najstarijih kršćanskih vremena.

Ipak pomalo čudi što se prema toj graditeljskoj baštini, vjerojatno zbog brojnosti, osjeća određeno zanemarivanje i nebriga koja se ponajprije očituje u tome da se posjetitelji moraju dobro potruditi kako bi pronašli određeni sadržaj. Gotovo za ni jednu crkvu ili arheološki lokalitet ne pos-

toji nikakav putokaz, osim za Sv. Fošku koju svi znaju pa ju gotovo i ne treba predstavljati. Čudi također što se neka neprocjenjiva blaga, poput zbirke sakralne umjetnosti i relikvija u Vodnjanu, malo ili nikako ne pokazuju znatiželjnim posjetiteljima. No za to doista nisu krivi samo stanovnici grada Vodnjana.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Barbalich Geromella, E. (ured.): *Duhovni itinereri Vodnjanštine*, Turistička zajednica Općine Vodnjan, Vodnjan, 1995.
- [2] Ghirardo, C. (ured.): *Edifici Sacri nella campagna di Dignano, Lavoro di ricerca eseguito dal grupo etnografico*, Osnovna škola Vodnjan, Vodnjan, 2008.

- [3] Ghirardo, C. (ured.): *La chiese di Peroi, Lavoro di ricerca eseguito dal grupo etnografico*, Osnovna škola Vodnjan, Vodnjan, 2009.
- [4] Matejčić, I.: *Sveta Foška*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split-Pula, 2006.
- [5] Marušić, B.: *Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom*, *Histria Arhaeologica* (1974.), 4-5., str. 1-191
- [6] Marušić, B.: *Kasnoantička i bizantska Pula*, Arheološki muzej Istre, Pula, 1967.
- [7] Barada, M.; Mustač, S.: *Sv. Mihovil Banjolski – revizijsko iskopavanje i konzervacija*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2005.), 2., str. 243-244
- [8] Barada, M.: *Sv. Mihovil Banjolski – revizijsko iskopavanje*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2006.), 3., str. 271-273
- [9] Marušić, B.: *Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre*, *Arheološki vestnik* (1978.), 29., str. 549-572